

Πρόλογος για την ελληνική έκδοση

Η αναδημοσίευση αυτού του βιβλίου στα ελληνικά αποτελεί έκφραση ευγνωμοσύνης στη χώρα η οποία μου προσέφερε τόσες ευκαιρίες για τη διαμόρφωση της σκέψης μου στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Συμπίπτει άλλωστε (και δεν πρόκειται, πιστεύω, για μια «απλή» συγκυρία), με μια ιδιαίτερα ικανοποιητική στιγμή στην πορεία των ανθρωπολογικών σπουδών στην Ελλάδα. Τώρα που ο ανθρωπολογικός λόγος απέκτησε εντονότερη παρουσία στην ελληνική πνευματική σκηνή, ο άκρως συγκριτικός χαρακτήρας του κλάδου –η απάρνηση κάθε είδους εξαιρετικής αντιμετώπισης οποιουδήποτε πολιτισμού, όσο διακεκριμένος κι αν είναι ο ιστορικός ρόλος που του αποδίδει η παράδοση– πιάνει τόπο εκεί όπου παλαιότερα οι επιστήμες του πολιτισμού, και ιδιαίτερα η λαογραφία και η ιστοριογραφία, εξυπηρέτησαν πολύ στενότερα συμφέροντα και πολύ περισσότερο απομονωτικές αντιλήψεις.

Τονίζω αυτή τη διάσταση της ανθρωπολογικής σκέψης διότι το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας αποτελεί ένα πραγματικά συγκριτικό εγχείρημα. Ήδη, στο πρώτο βιβλίο μου (*Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, 1982), προσπάθησα να αποδείξω ότι ο έντονα εξωστρεφής χαρακτήρας της λαογραφίας απέβλεπε όχι μόνο στη διαφύλαξη των παραδόσεων αλλά και στην άμυνα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ενάντια σε όσους αμφισβητούσαν, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, την αδιάσπαστη ενότητά του με τους αρχαίους προγόνους. Το κεντρικό ζήτημα που με απασχόλησε σε εκείνο το βιβλίο δεν ήταν τόσο η συνέχεια ανάμεσα στους αρχαίους και τους νεότερους Έλληνες, όσο η ταυτότητα, τα κίνητρα και οι μέθοδοι των ενδιαφερομένων, που όλοι ανεξαιρέτως αφαίρεσαν ή υπερτόνισαν ορισμένα πολιτισμικά στοιχεία στην προσπάθειά τους να ενισχύσει καθένας τις δικές του διεκδικήσεις. Κανένας βέβαια δεν μπορούσε να μονοπωλήσει την πρόσβαση στην πραγματικότητα, η οποία είναι πολύπλευρη και δεν διυλίζεται (όπως επιζητούσαν αρκετοί από τους λαογράφους) σε απλοϊκές και ευθύγραμμες αφηγήσεις κάποιου δήθεν ενιαίου παρελθόντος, με μια μοναδική κι αδιάβλητη εθνική αφητη-

ρία. Έτσι οι αλληπάλληλες αναμετρήσεις ανάμεσα στις αντιμαχόμενες απόψεις μας παρέχουν σήμερα μια σαφέστατη εικόνα της ιδεολογικής συγκρότησης της νεοελληνικής συνείδησης, με τρόπο που μας επιτρέπει να συγκρίνουμε την περίπτωση της Ελλάδας με παρόμοια φαινόμενα ανά τον κόσμο αντί να τη θεωρήσουμε ως εντελώς εξαιρετική.

Το παρόν βιβλίο στοχεύει σε μία ακόμη πτυχή της συγκριτικής προσέγγισης. Δεν εννοώ την παραβολή της ελληνικής κοινωνικής ζωής μ' εκείνη άλλων χωρών, όσο εποικοδομητικό κι αν θα ήταν ένα τέτοιο εγχείρημα. Κάτι παρόμοιο μάλιστα επιδίωκε ακόμη και ο πρύτανης των μεγαλοϊδεατών λαογράφων που αντλούσαν την έμπνευσή τους από τη νεοκλασική ιδεολογία, ο Ν. Γ. Πολίτης. Ούτε εννοώ απλώς τη συγκριτική μελέτη της κοινωνικής δομής έτσι όπως εμφανίζεται στη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρωπολογικών θεωριών. Εννοώ κάτι πολύ πιο δύσκολο και (ας μου επιτραπεί ο χαρακτηρισμός) τολμηρό, εφόσον παραβιάζει τις συμβατικές αντιλήψεις για τη σχέση του ερευνητή με το αντικείμενό του. Πρόκειται για τη σύγκριση της ίδιας της ανθρωπολογίας –ως πολιτισμικού φαινομένου που εκφράζει γενικότερα την κυρίαρχη «δυτική» ταυτότητα (με όλες τις πολύπλοκες αποχρώσεις της)– με τα συνηθισμένα αντικείμενα αυτής της επιστήμης. Ως ιδιαίτερα κατάλληλο αντικείμενο αυτού ακριβώς του μεθοδολογικού εγχειρήματος προτείνω την Ελλάδα. Αυτή η χώρα –που ως έθνος-κράτος μπορεί, σε ορισμένες τουλάχιστον διαστάσεις της, να θεωρηθεί δημιούργημα του δυτικού επεμβατισμού– μας προσφέρει το λαμπρό παράδειγμα ενός λαού που, στη συνεχή και βασανιστική προσπάθειά του να προσδιορίσει τις σχέσεις του με το εξωστρεφές και εξωγενές όραμα της Ευρώπης, αντιμετώπιζε ως *βίωμα* ό,τι για τους ανθρωπολόγους ήταν και είναι απλώς μια πνευματική απορία: πώς να ξεφορτωθεί τα απομεινάρια της αποικιοκρατίας χωρίς να σπαταλήσει ταυτόχρονα τις πολύτιμες εναισθησίες που απέκτησε ως αποτέλεσμα αυτού του αιματηρού και αιμαρτωλού παρελθόντος;

Αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα την Ελλάδα και την κοινωνική ανθρωπολογία ως δύο πεδία αναμέτρησης στα οποία διακυβεύεται η διαφοροποίηση Δύσης και Ανατολής –δύο στερεότυπων δηλαδή, που εκφράζουν την έξωθεν επιβαλλόμενη ιεράρχηση των πολιτισμών– μπορούμε να διαπιστώσουμε την ιδιαίτερη προσφορά της ελληνικής εθνογραφίας στην ανάπτυξη της ανθρωπολογικής θεωρίας. Σε αυτή τη χώρα όπου η διαμάχη δημοτικής και καθαρεύουσας, ή «ρωμιούσνης» και «ελληνισμού», προσδιορίζει την ερμηνεία (συνχά δε και την πορεία) της καθημερινότητας, η ανθρωπολογία βρίσκει εξαιρετικά πλούσιο υλικό για να ανανεώσει την αυτοκριτική χάρη στην οποία, προπάντων τα τελευταία χρόνια, αναγνωρίζει με ευαισθησία την (έστω και αφελή πολλές φορές) συμμετοχή της στις αμαρτίες του δυτικού επεκτατισμού.

Ας δούμε ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο παρουσιάζεται πιο διεξοδικά στο βιβλίο: τις αντιπαρατιθέμενες σημασίες της λέξης «άνθρωπος». Η ακαδημαϊκή ανθρωπολογία, τέκνο του δυτικού Διαφωτισμού, έθετε ως στόχο της μελέτης της τον τέλειο, λογικό, αρσενικό και λευκό «Άνθρωπο» (και φυσικά συγχώνευε όλους αυτούς τους χαρακτηρισμούς στον ακαταμάχητο

όρο της εκ γενετής ανωτερότητας όσων ανήκαν σ' αυτή την ομάδα), όπως θα δούμε η ταξινόμηση του Λινναίου εκφράζει τούτη την προκατάληψη (γιατί περί αυτού πρόκειται) με ιδιαίτερη σαφήνεια. Για τους «ανθρώπους» (στον πληθυντικό) –για τους κοινούς θνητούς τους οποίους αναγνωρίζουμε στην καθημερινή τους δράση– ούτε λέξη. Η λεγόμενη «ανθρωπολογία της πολυθρόνας», τον 19ο αιώνα, εξακολούθησε να τους αντιμετωπίζει μόνο ως δείγματα κάποιας στερεότυπης γενίκευσης, και η κατάσταση άρχισε να αλλάζει μόνο στις αρχές του αιώνα μας, μετά την έναρξη της συστηματικής *επιτόπιας έρευνας* και της άμεσης προσωπικής γνωριμίας με τα έως τότε «δείγματα». Οι γενικεύσεις βέβαια εξυτηρέτησαν διάφορους διοικητικούς σκοπούς και ενέπνευσαν τη γραφειοκρατία των ευρωπαϊκών χωρών που διαθέτει τις ίδιες αντιλήψεις περί ετερότητας. Στην «παραδοσιακή» ανθρωπολογία μάλιστα, εξακολουθεί να τονίζεται η γενικευτική αυτή ταξινόμηση, η οποία εύκολα φιμώνει τις ιδιοσυγκρασίες των συγκεκριμένων ανθρώπων. Όμως τι, στ' αλήθεια, μπορεί να είναι μια ανθρωπολογία που δεν ασχολείται με τους κοινούς θνητούς – με τα πάθη τους, με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σε επίσημους και θεσμοθετημένους χώρους, με την αδυναμία τους να συμμορφωθούν προς τις προσδοκίες της τοπικής κοινωνίας; Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μια τέτοια ανθρωπολογία προχώρησε καθόλου πέρα από την πολιτισμικά στενή (όπως τη θεωρούμε σήμερα) οπτική του Διαφωτισμού.

Εδώ και χρόνια ωστόσο, πολλοί ανθρωπολόγοι ήδη ασχολούνται με τέτοια ερωτήματα και προσπαθούν να αναγνωρίσουν τις (πάντα από πολιτισμική άποψη) ατέλειες της κατά τον Διαφωτισμό τελειότητας. Άλλωστε το επιβάλλει η διαρκής ενασχόλησή τους με την καθημερινή ζωή διαμέσου της επιτόπιας έρευνας, όπως επισήμανα παραπάνω. Πιστεύω μάλιστα ότι η στροφή της κοινωνικής ανθρωπολογίας προς την παραγωγική αυτοκριτική πηγάζει άμεσα απ' αυτή τη χαρακτηριστική μέθοδο, η οποία ωστόσο έγινε ένας από τους πιο προσιτούς στόχους της σημερινής κριτικής. Η τελευταία πάντως, αντίθετα με τις προσδοκίες πολλών παρατηρητών, δεν την υπονόμωσε, αλλά μάλλον την ενίσχυσε και της άνοιξε νέους ορίζοντες.

Ας επιστρέψω τώρα στο κεντρικό ζήτημα αυτού του βιβλίου. Οι Έλληνες ζουν καθημερινά με τα ορατά και υπαρκτά σύμβολα του ευρωκεντρισμού και ιδιαίτερα του νεοκλασικισμού. Πάμπολλοι όμως από τους όρους που χρησιμοποιούν στην καθημερινή τους ζωή εμφανίζονται παράλληλα ως ετυμολογικά ίχνη στην επίσημη ή στην τεχνική γλώσσα των Δυτικοευρωπαίων. Η στενή αυτή συγγένεια υπονομεύει την προνομιούχο θέση της επίσημης ορολογίας και ανατρέπει την ιδεολογική κυριαρχία της επιστήμης (και γενικότερα του επίσημου λόγου) πάνω στην καθημερινότητα. Εξάλλου συναρτάται στενά με τους σκοπούς της ανθρωπολογικής αυτοκριτικής εφόσον συνεπάγεται την αναγνώριση των καθημερινών βάσεων της θεωρητικής σκέψης, αλλά και της θεωρητικής ευαισθησίας των απλών ανθρώπων οι οποίοι ως τώρα αντιμετωπίζονταν κυρίως ως παθητικά αντικείμενα μελέτης.

Έτσι μπορούμε, λόγου χάρη, να καταλάβουμε σε μεγαλύτερο βάθος ένα γε-

γονός το οποίο πράγματι θα φαινόταν παράδοξο σε όποιον δεν έχει εμπειρία της ελληνικής πραγματικότητας: ότι δηλαδή, μέχρι πολύ πρόσφατα, όσα πολιτισμικά στοιχεία αντιπροσώπευαν για τους περισσότερους Έλληνες τις πιο οικείες και πιο καθημερινές όψεις της ζωής τους επιβαρύνονταν –είτε εξαιτίας της δήθεν τουρκικής ή σλαβικής ονομασίας τους, είτε απλώς επειδή ήταν λαϊκά δημιουργήματα που δεν όφειλαν τίποτα στη μεσολάβηση σοφών ακαδημαϊκών– με το στίγμα της ξένης προέλευσης που τους απέδιδε ο επίσημος λόγος. Συχνά ακούει κανείς και τον πιο αγράμματο Έλληνα να λέει ότι η τάδε λέξη *δεν είναι ελληνική*. Ταυτόχρονα όμως τα τραγούδια και τα παραμύθια που ο ίδιος ξέρει από μικρός ορίζονται ως απομεινάρια αρχαίων λόγων και κειμένων, έτσι ώστε ο κοινός «Ρωμιός» να χάνει πια οριστικά τον έλεγχο της έννοιάς τους.

Τέτοια είναι η μοίρα ακόμα και της ίδιας της λέξης «άνθρωπος». Από μια άποψη, το παρόν βιβλίο αποσκοπεί στην ανίχνευση μιας «ανθρωπιάς» άλλης από εκείνη που ορίζει ο Διαφωτισμός. Πρόκειται για μια εσκεμμένη επιστροφή στη λαϊκή αντίληψη της ανθρώπινης κατάστασης – ή μάλλον στις μύριες τέτοιες αντιλήψεις, γιατί η επίμονη και θετικιστική αναζήτηση της εννοιολογικής ομοιομορφίας και των μονοσήμαντων, λογικά συνεκτικών ορισμών είναι κι αυτή μια σημαντική διάσταση της ιδεολογίας του Διαφωτισμού. Η λέξη «ανθρωπιά» συγκεκριμένα, που εκφράζει αναμφισβήτητα μια κοινωνική δεοντολογία και μια ηθική στάση απέναντι στο κοινωνικό σύνολο, όσο και αν εμφανίζει κοινά στοιχεία είτε με τις διδασχές της θρησκείας είτε με την αφηρημένη φιλοσοφία, απέχει ωστόσο πολύ απ' αυτές τις πηγές – συχνά δε αποτελεί μία από τις δικές τους πηγές, όσο κι αν έχει διαστρεβλωθεί (ή τουλάχιστον αλλοιωθεί) περνώντας από την καθημερινή *χρήση* στην τυπική, αφηρημένη και δήθεν αιώνια *λεξικογραφία*.

Το παρόν βιβλίο λοιπόν επικεντρώνεται σ' αυτή την καθημερινή αντίληψη για τον άνθρωπο και την ανθρώπινη κατάσταση. Αποτελεί μια προσπάθεια να επανενταχθεί η αντίληψη αυτή σε μια ανθρωπολογική προσέγγιση που αντιμετωπίζει το διαχωρισμό θεωρίας και πρακτικής, όχι ως κάτι το λογικά αναγκαίο (και ως εκ τούτου παγκόσμιο και αναπόφευκτο), αλλά ως πολιτισμικό φαινόμενο που χαρακτηρίζει τη δική μας ακαδημαϊκή και επαγγελματική κοινότητα. Έχω την ελπίδα ότι έτσι θα επιτευχθεί η πιο λεπτή και ακριβής διερεύνηση της *απροσδιοριστίας* στην κοινωνική ζωή, σε αντιπαράθεση με τη συνηθισμένη γραφειοκρατική αντίληψη που τόσο συχνά επιβάλλει στις επιστήμες του πολιτισμού τις δικές της βεβαιότητες υπό το πέπλο της τάξης και της λογικής. Οι καθημερινοί άνθρωποι, στους οποίους περιλαμβάνονται και οι φορείς του επίσημου λόγου, ξέρουν πολύ καλά, από δικά τους βιώματα, πόσο εξαρτάται η επιφανειακή βεβαιότητα από τις συνθήκες και τις συγκυρίες. Όταν λοιπόν εντοπίζουμε τις ζωντανές ρίζες της ανθρωπολογικής σχέψης μέσα στην καθημερινότητα, την καθιστούμε περισσότερο, όχι λιγότερο, εμπειρική.

Έτσι η παρούσα εργασία αποτελεί την προσπάθεια ενός ανθρωπολόγου να ξαναβρεί τις πηγές της κοινωνικής σχέψης μέσα στην ίδια την κοινωνία. Και δεδομένου ότι η κοινωνική ανθρωπολογία, ως υστερότοκο (και γι' αυτό ίσως

υπερβολικά ευαίσθητο) τέκνο του Διαφωτισμού, αναζητεί τις ιστορικές πηγές της στην Ελλάδα, πώς θα μπορούσε να ασκήσει την πιο διεισδυτική αυτοκριτική, αν όχι σε σχέση με τη χώρα που επανειλημμένως υποχρεώνεται να προσθέσει τη λέξη «νεότερη» ή «σύγχρονη» για να υπενθυμίσει στους δήθεν θαυμαστές της ότι εκεί ζουν –τολμώ να το πω– άνθρωποι πραγματικά ζωντανοί; Το σκεπτικό μου δεν είναι ασφαλώς να αγνοήσω ή να μειώσω τη συμβολή των μεγάλων φιλοσόφων, αλλά να την παρουσιάσω με τέτοιο τρόπο ώστε να καταλάβει τη θέση που της αρμόζει μέσα στην πραγματική και καθημερινή ποικιλομορφία της ανθρώπινης φαντασίας. Κι αυτό όχι με τη συγκατάβαση των νεοκλασικιστών λαογράφων που απέδιδαν στον εαυτό τους την ικανότητα να εξηγούν τις λαϊκές παραδόσεις στους ίδιους τους φορείς τους, ούτε με τον φτηνό λαϊκισμό των πολιτικών που επίτηδες συγχέουν την εξάρτηση απ' αυτούς με την απελευθέρωση, αλλά με την ελπίδα ότι οι σκέψεις των ανθρώπων τη ζωή των οποίων μελετώ θα *διαφωτίσουν* αμοιβαία τις δικές μας αντιλήψεις. Άλλος διαφωτισμός λοιπόν τούτος εδώ.

Με άλλα λόγια πιστεύω ότι η χώρα που αναγκάστηκε να σηκώσει όλο το βάρος της ξενόφερτης ερμηνείας του ευρωπαϊκού παρελθόντος παρουσιάζει ίσως το πιο γόνιμο έδαφος για μια τέτοια αναθεώρηση της πολιτισμικής ιεραρχίας. Σε αυτό ακολουθώ πιστά τον Giambattista Vico, που θεώρησε ότι όλο το λεξιλόγιο της επιστήμης είχε χωριάτικη προέλευση – μια εκδοχή που ασφαλώς δεν θα ευχαρίστησε τους εκπροσώπους του κυρίαρχου θετικιστικού ρεύματος της εποχής του. Αν ο Βίκο μπορούσε να αντισταθεί στις πνευματικές πιέσεις του τότε ακμάζοντος Διαφωτισμού, δεν μπορούμε άραγε και εμείς σήμερα να τον ακολουθήσουμε στην αναγνώριση των στοιχείων που υποσκάπτουν τον σαφή διαχωρισμό θεωρίας και πρακτικής ή εμάς και «εκείνων»; Η αναγνώριση της απροσδιοριστίας πρέπει να ξεκινήσει από τους δικούς μας επιστημονικούς χώρους. Με ποιο δικαίωμα έρχεται ο ξένος ή ο αστός ερευνητής να εξηγήσει στο μέλος μιας κοινωνίας το νόημα της ζωής του; Τέτοια αυτοπεποίθηση καλύτερα να λεγόταν αυταπάτη – μια αυταπάτη μάλιστα που πολλές φορές βλάπτει και τις δύο πλευρές. Ο πειρασμός πάντως να παραδοθούμε στην ευκολία και την άνεση μιας τέτοιας απομόνωσης είναι μεγάλος. Και ο καλύτερος τρόπος να αντισταθούμε είναι η διαμόρφωση μιας αυστηρής αυτοκριτικής, η οποία ξεκινάει, όπως επιχείρησα να κάνω σ' αυτό το βιβλίο, από την αναγνώριση των πηγών που μας ενώνουν με τα αντικείμενα των μελετών μας – από την *κριτική ετυμολογία των ιδεών*.

Δεν μπορώ να κλείσω τον Πρόλογο για την ελληνική έκδοση χωρίς να αναγνωρίσω την ουσιαστική συμβολή της μεταφράστριάς στη διεκπεραίωση αυτού του έργου. Η Ράνια Αστρονάκη κατάφερε να μεταφράσει το αγγλικό κείμενο με μεγάλη σαφήνεια, που σε πολλά σημεία εντυπωσιάζει με τη λεπτότητα και την ευαισθησία της. Βρήκε τον πιο εύστοχο τρόπο για να αποδώσει το νόημα που είχα επιδιώξει, μερικές φορές σαφέστερα απ' ό,τι φαίνεται στο πρωτότυπο. Γράφοντας αυτό τον Πρόλογο στα ελληνικά, καταλαβαίνω ακόμη περισσότερο το μέγεθος του κατορθώματός της.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης τρεις καλούς φίλους που η παρουσία τους και η ενθάρρυνσή τους αποτέλεσαν την καλύτερη εγγύηση για το αποτέλεσμα των κοινών προσπαθειών μας: τον Ευθύμιο Παπαταξιάρχη, που έπαιξε και εξακολουθεί να παίζει έναν κεντρικό και εξαιρετικά παραγωγικό ρόλο στην εγκαθίδρυση της κοινωνικής ανθρωπολογίας στα ελληνικά πανεπιστήμια και στη θεμελίωση ενός σοβαρού θεωρητικού διαλόγου· και τους Κώστα Λιβιεράτο και Τάκη Φραγκούλη, που με τις εκδοτικές τους πρωτοβουλίες υποστηρίζουν θερμά αυτή την προσπάθεια στο πεδίο της υλικής και της πνευματικής παραγωγής.

MICHAEL HERZFELD

